

Розрахунок електричних кіл змінного струму символічним (комплексним) методом

Як ми бачили раніше, розрахунок кіл змінного струму потребував використання векторних діаграм (ВД). – **Кожен має ясно усвідомити причину.**

Для розрахунку складних кіл побудова ВД стає складною процедурою. В якості приклада розглянемо коло на Рис. 1. Вважаємо, що задані R , $x_L = \omega L$, $x_C = 1/\omega C$, та U , наприклад $U=220$ В.

Потрібно знайти: I_R, I_L, I, U_{RL} .

Оскільки ми ще **не** знаємо символічного (комплексного) метода, то у пригоді може стати **метод пропорційних величин**. В гілці, найбільш віддаленій від джерела (U) задаються деяким значенням струму або напруги. Для зручності розрахунків зазвичай це 1А або 1В. Нехай $U'_{RL} = 1$ В (вектор $\vec{U}'_{RL}$ розташовуємо горизонтально). Символ $\vec{}$ означає, що це значення є згодним ("предполагаемым" - рос.).

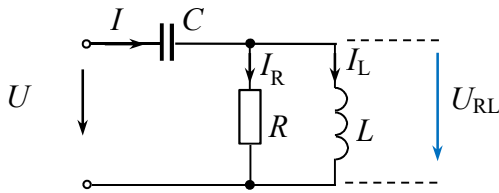

Рис. 1.

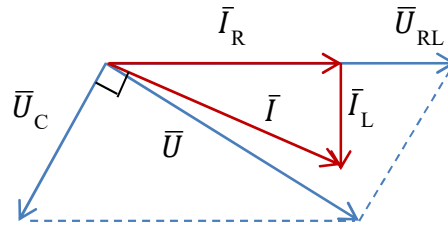

Рис. 2.

Вектори на Рис. 2 будуємо в такій послідовності:

1) $I'_R = U'_{RL} / R$; $I'_L = U'_{RL} / x_L$; $I' = \sqrt{I'^2_R + I'^2_L}$

2) $\vec{U}'_C$ відстає від $\vec{I}'$ на $\pi/2 = 90^\circ$.

3) Вектор $\vec{U}$ можна побудувати по правилу трикутника або паралелограма (додаванням векторів $\vec{U}'_{RC}$ і $\vec{U}'_C$). Розрахунок завершується визначенням коефіцієнту пропорційності, $k = U/U'$ і множенням всіх проміжних ("промежуточных" - рос.) значень з символом $\vec{}$ на k .

Основи символічного методу

Кожному вектору $\vec{A}$ на площині, незалежно від його фізичного змісту (наприклад $\vec{U}, \vec{I}, \vec{E}$) може бути поставлене у відповідність комплексне число $\dot{A}$ (тобто, відповідно, $\dot{U}, \dot{I}, \dot{E}$).

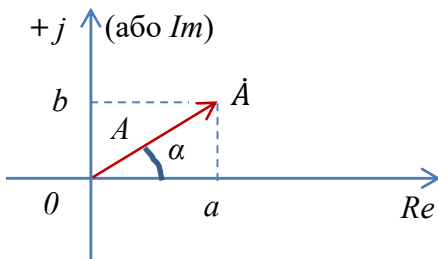

Рис. 1. Комплексна площина.

$A = \sqrt{a^2 + b^2}$ – модуль $\dot{A}$;

$\alpha = \arctg b/a$ – аргумент $\dot{A}$.

Три форми комплексного числа $\dot{A}$:

1) $\dot{A} = a + jb$ – алгебраїчна форма,

2) $\dot{A} = A \cos(\alpha) + jA \sin(\alpha)$ – тригонометрична

3) $\dot{A} = A e^{j\alpha}$ – показова форма

Комплексні числа $\dot{A} = a + jb = A e^{j\alpha}$ та $\dot{A}^* = a - jb = A e^{-j\alpha}$ називаються *сполученими* ("сопряженными" – російською). Їх добуток є *дійсним* числом $a^2 + b^2$ або A^2 . Це можна також довести записавши добуток $A e^{j\alpha} \times A e^{-j\alpha} = A^2$.

$e^{\pm j\alpha} = \cos(\alpha) \pm j \sin(\alpha)$ - формула Ейлера. Звідки, $e^{j\frac{\pi}{2}} = j$, а $\frac{1}{j} = -j$.

Нехай вектору $\dot{A}$ (див. Рис. 2 = or Fig. 2) відповідає (corresponds) число

$$\dot{A} = A e^{j\alpha} = A \cos(\alpha) + j A \sin(\alpha). \tag{1}$$

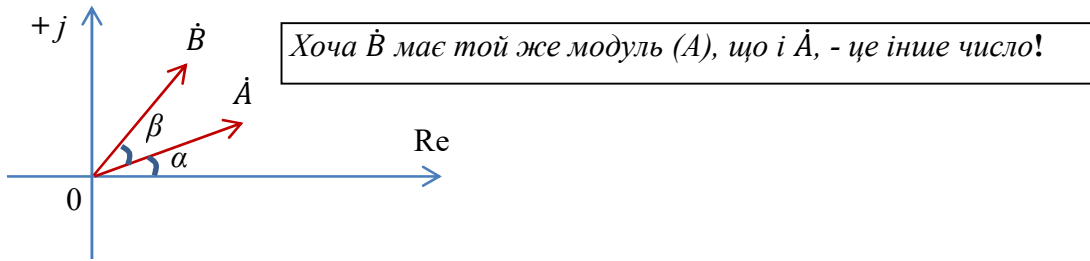

Рис. 2. Пояснення поняття "оператор повороту" $e^{j\beta}$.

Якщо повернути вектор $\dot{A}$ на кут β , то отримаємо *новий* вектор $\dot{B}$, якому, згідно до (1), відповідає комплексне число

$$\dot{B} = A \cos(\alpha + \beta) + j A \sin(\alpha + \beta) = A e^{j(\alpha + \beta)}. \tag{2}$$

Але $A e^{j(\alpha + \beta)} = A e^{j(\alpha)} e^{j(\beta)} = \dot{A} e^{j\beta}$. (3)

Тобто повороту вектора на кут β відповідає множення відповідного комплексу на $e^{j\beta}$ який називають *оператором повороту*.

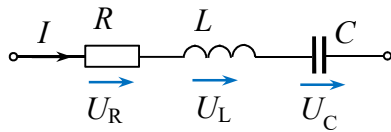
Як ми вже бачили вище, з формули Ейлера витікає, що $e^{j\frac{\pi}{2}} = j$, тобто повороту вектора на кут $\frac{\pi}{2}$ відповідає множення відповідного комплексу на j . Ясно, що повороту на вектора кут $\pi = 180^\circ$ відповідає множення комплексу на j^2 . Але поворот вектора кут 180° означає його множення на -1 . Тобто $j^2 = -1$, а $j = \sqrt{-1}$ (уявна одиниця). Це є числом, що при піднесенні до квадрату дає від'ємну одиницю: $j^2 = -1$.

Закони Ома і Кірхгофа в символічній формі. Розрахунок активної і повної потужності (теж в символічній формі)

Положення векторів на комплексній площині визначається їх початковими фазами. При розрахунках початкова фаза одного з векторів ("базового" вектора) обираються довільно (arbitrarily – eng.), наприклад, вважається нульовою. Тим самим базовий вектор розташовується на вісі дійсних чисел (для зручності малювання).

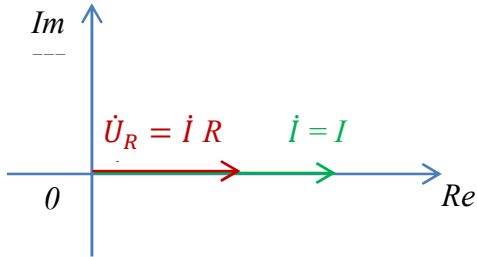
Зображення в символічній формі опорів електричного кола (R, x_L, x_C) визначається характером впливу (воздействия – рос., impact – eng.) цих опорів на зсув фази між векторами $\dot{I}$ і $\dot{U}$ (тобто $\dot{I}$ і $\dot{U}$).

Розглянемо фрагмент (деяку гілку) кола із струмом $\dot{I}$ (Рис. 3). Його зображення $\dot{I}$ може вважатися *дійсним* числом I (оскільки ми розташували його точно на вісі дійсних чисел, див. Рис. 4, 5, 6).

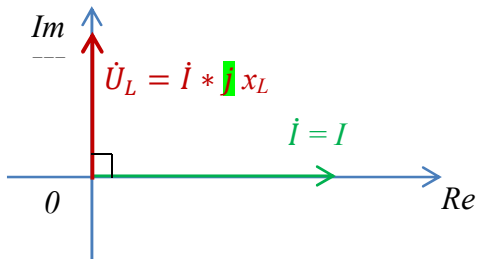
Рис. 3. Гілка із струмом I (він є спільним для всіх трьох елементів).

1) Закон Ома для **активного опору R** (в символічній формі)

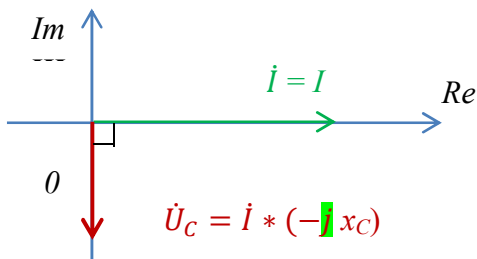
Рис. 4. Помноження комплексу i на R **не змінює** положення отриманого комплексного числа $\dot{U}_R = i R$ на комплексній площині, що відповідає тому факту, що вектори $\vec{I}$ і $\vec{U}$ на активному опорі R **співпадають** по фазі.

2) Закон Ома для **індуктивності L** (в символічній формі)

Рис. 5. Помноження комплексу i на x_L перетворює його на напругу. Але (щоб повернути $i * x_L$ на 90° проти годинникової стрілки) добуток $i * x_L$ слід помножити на j .

2) Закон Ома для **ємності C** (в символічній формі)

Рис. 6. Помноження комплексу i на x_C перетворює його на напругу. Але (щоб повернути $i * x_C$ на 90° за годинниковою стрілкою – clockwise, CW, eng.) добуток $i * x_C$ слід помножити на j .

Таким чином, в комплексній формі опори R , x_L , x_C мають записуватися як R , $+jx_L$, та $-jx_C$.
Неувага до $\pm j$ зробить результати розрахунку неприйнятними!!!

Щодо законів Кірхгофа, то:

I. Для вузла з трьома (наприклад) струмами $i_1(t)$, $i_2(t)$, $i_3(t)$, Рис. 7, **перший закон Кірхгофа** (закон струмів Кірхгофа) є справедливим для *миттєвих* значень: $i_1(t) + i_2(t) + i_3(t) = 0$. Цей закон є також справедливим для *векторних* значень (вміти пояснити чому),

$$\bar{I}_1 + \bar{I}_2 + \bar{I}_3 = 0 \quad (4)$$

а отже і для їх комплексних зображень:

$$\dot{I}_1 + \dot{I}_2 + \dot{I}_3 = 0. \quad (5)$$

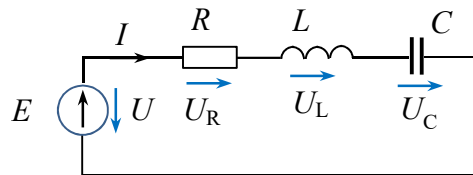
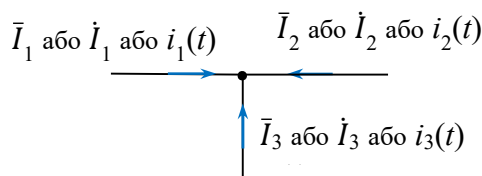

Рис. 7. До 1-го закону Кірхгофа в символічній формі.

Рис. 8. До 2-го закону Кірхгофа в символічній формі.

II. Для контура з трьома (наприклад) елементами, Рис. 8, з напругами $u_R(t)$, $u_L(t)$, $u_C(t)$ **другий закон Кірхгофа** (закон напруг Кірхгофа) є справедливим для *миттєвих* значень:

$$u_R(t) + u_L(t) + u_C(t) = e(t). \quad (6)$$

Цей закон є також справедливим для *векторних* значень (пояснити чому), а отже їх комплексних зображень:

$$\dot{U}_R + \dot{U}_L + \dot{U}_C = \dot{E}. \quad (7)$$

або

$$\dot{I} R + \dot{I} jx_L + \dot{I} (-jx_C) = \dot{E}. \quad (8)$$

Звідси витікає закон Ома в символічній формі

$$\dot{I} = \frac{\dot{E}}{R + jx_L - jx_C} = \frac{\dot{E}}{\underline{Z}},$$

де $\underline{Z} = R + jx_L - jx_C = z^* e^{j\varphi}$ – повний опір кола (контура) в символічній (комплексній) формі.

Його модуль $z = \sqrt{R^2 + (x_L - x_C)^2}$ – це знайомий нам вираз, отриманий раніше за допомогою ВД.

Підсумовуючи, закони Кірхгофа в символічній формі можна записати у вигляді:

$$\sum \dot{I}_k = 0 \quad (\text{I закон Кірхгофа, закон для вузла}); \quad \sum \dot{E}_k = \sum \dot{U}_k \quad (\text{II закон Кірхгофа, закон для контура}).$$

Як витікає з наведених формул, розрахунок сталих процесів символічним методом може бути виконаний тими ж методами, що і розрахунок кіл постійного струму (якщо не забувати про j в виразах для опорів $+jx_L$ та $-jx_C$).

Розрахунок потужності в символічній (комплексній) формі

Виходячи з аналогії розрахунку кіл змінного струму (*символічним методом!*) і кіл постійного струму, комусь може здатися, що повна потужність S , споживана пасивним двополюсником, знаходиться як $\dot{U} * \dot{I}$. Як ми зараз побачимо, такий прийом є помилковим.

Нехай комплекси $\dot{U}$ і $\dot{I}$ на затискачах двополюсника Π (Рис. 9) записані як

$$\dot{U} = U e^{j\alpha}, \quad \dot{I} = I e^{j\beta}$$

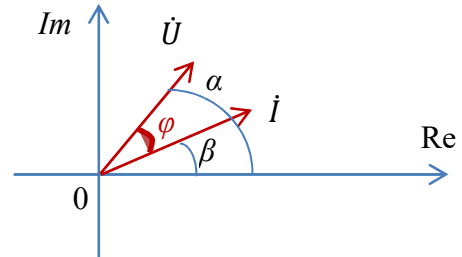
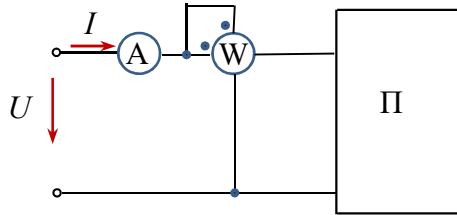

Рис. 9. Ватметр вимірює активну потужність кола за ним. Рис. 10. Комплекси $\dot{U}$ і $\dot{I}$ на затискачах.

$$\text{Тоді } \dot{U} * \dot{I} = U * I * e^{j(\alpha + \beta)} = UI \cos(\alpha + \beta) + jUI \sin(\alpha + \beta). \quad (9)$$

Можна побачити, що обидва доданки в (9) не мають фізичного змісту (сенсу). Дійсно, перший з них, $UI \cos(\alpha + \beta)$, став би активною потужністю P , якщо б в дужках була **не** сума, а **різниця** фаз α і β , що традиційно позначається буквою φ ($= \alpha - \beta$).

З метою отримання P в першому доданку в (9) і Q в другому доданку, використовують штучний прийом, а саме розраховують "S з тильдою" як $\tilde{S} = U * I^*$, де I^* є комплексне число, *сполучене* до $\dot{I}$, тобто $I^* = I e^{-j\beta}$. Тоді

$$\tilde{S} = U * I^* = U * I * e^{j(\alpha - \beta)} = UI \cos(\alpha - \beta) + jUI \sin(\alpha - \beta) \quad \text{або}$$

$$\tilde{S} = U * I^* = UI \cos(\varphi) + jUI \sin(\varphi) \quad \text{або}$$

$\tilde{S} = U * I^* = P + jQ$, де P – активна, а Q – реактивна потужність тієї частини кола, що знаходиться **поза** ватметром.

Заступні схеми (схеми замещення – рос.) двополюсника на заданій частоті

По-перше нагадаємо, що загальний опір *послідовного* з'єднання є сумою **опорів** окремих елементів, а при *паралельному* з'єднання елементів сумують їх **провідності**.

Нагадаємо також про те, що (з урахуванням $1/j = -j$) провідність індуктивності ($\underline{b}_L$) і ємності ($\underline{b}_C$):

$$\underline{b}_L = \frac{1}{\underline{x}_L} = \frac{1}{jx_L} = -j \frac{1}{\omega L} = -jb_L$$

$$\underline{b}_C = \frac{1}{\underline{x}_C} = \frac{1}{-jx_C} = j \frac{1}{x_C} = jb_C$$

Нехай на заданій частоті ω *вхідний* опір двополюсника

$$\underline{Z} = R + jx \quad (10)$$

Два простих питання:

А) Яке це з'єднання (послідовне чи паралельне)? Б) Які елементи з'єднані?

Зараз подивимось яка у цього двополюсника *вхідна провідність*.

$$\underline{Y} = \frac{1}{\underline{Z}} = \frac{1}{R + jx_L} = \frac{R - jx_L}{R^2 + x_L^2} = \frac{R}{R^2 + x_L^2} - j \frac{x_L}{R^2 + x_L^2} = g - jb_L$$

Тобто послідовному з'єднанню активного і індуктивного опорів відповідає паралельне з'єднання (також) активного і (також) індуктивного елементів, що характеризуються їх провідностями

$$g = \frac{R}{R^2 + x_L^2} = \frac{R}{R^2 + (\omega L)^2} = \frac{R}{z^2} \quad (11)$$

$$b_L = \frac{x_L}{R^2 + x_L^2} = \frac{\omega L}{R^2 + (\omega L)^2} = \frac{\omega L}{z^2} \quad (12)$$

Звернемо увагу на те, що g і b_L в отриманих формулах залежать від частоти ω .

Це означає, що фізично існуючим R і L на різних частотах будуть відповідати різні g і b_L , тобто L , що визначаються за формулами (11) і (12).

В якості вправи, розглянемо паралельне з'єднання R і L , тобто

$$\underline{Y} = g - jb_L; \quad \underline{Z} = \frac{1}{\underline{Y}} = \frac{1}{g - jb_L} = \frac{g + jb_L}{g^2 + b_L^2} = \frac{g}{g^2 + b_L^2} + j \frac{b_L}{g^2 + b_L^2} = r + jx_L$$

Знову бачимо з'єднання (послідовне на цей час) активного і індуктивного опорів. І знову еквівалентні r і x_L залежать від частоти:

$$r = \frac{g}{g^2 + b_L^2} = \frac{g}{g^2 + \left(\frac{1}{\omega L}\right)^2}; \quad x_L = \frac{b_L}{g^2 + b_L^2} = \frac{\frac{1}{\omega L}}{g^2 + \left(\frac{1}{\omega L}\right)^2}$$

Приклад розрахунку електричного кола, показаного на Рис. 11, надається нижче.

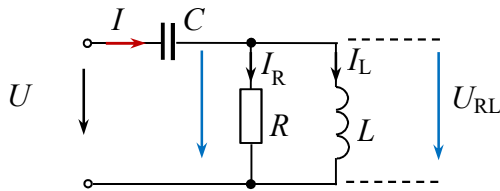

Рис. 11

Еквівалентний комплексний опір паралельних R і L , позначимо як $\underline{Z}_2$ і знайдемо як

$$\underline{Z}_2 = \frac{R \cdot jx_L}{R + jx_L} = \frac{R \cdot jx_L (R - jx_L)}{(R + jx_L)(R - jx_L)} = \frac{R \cdot jx_L (R - jx_L)}{R^2 + x_L^2} = \frac{Rx_L^2 + jR^2x_L}{R^2 + x_L^2} = R_2 + jx_2$$

Вхідний опір кола: $\underline{Z} = -jx_C + R_2 + jx_2 = R_2 + jx$, де $x = x_2 - jx_C$

Вхідний струм – знайти самостійно.

Резонанс в складному електричному колі

Загальний метод знаходження резонансної частоти полягає в знаходженні такої ω_0 , на якій вхідний опір двополюсника $\underline{Z}$ (або його вхідна провідність $\underline{Y}$) є **чисто активними**.

Розглянемо двополюсник на Рис. 12, де гілки 1 і 2 з'єднані паралельно. Вхідна провідність $\underline{Y}$ кола знаходиться як сума провідностей цих гілок:

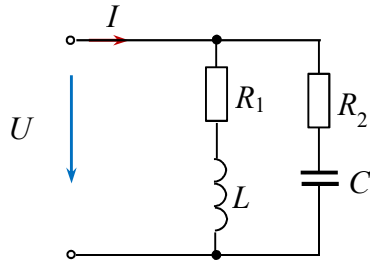

Рис. 12. Приклад складного кола.

$$\underline{Y} = \underline{Y}_1 + \underline{Y}_2 = \frac{1}{\underline{Z}_1} + \frac{1}{\underline{Z}_2} = \frac{1}{R_1 + j\omega L} + \frac{1}{R_2 - j\frac{1}{\omega C}} = \frac{R_1 - j\omega L}{R_1^2 + \omega^2 L^2} + \frac{R_2 + j\frac{1}{\omega C}}{R_2^2 + \frac{1}{\omega^2 C^2}}$$

Групуючи дійсні та уявні складові, отримуємо:

$$\underline{Y} = \frac{R_1}{R_1^2 + \omega^2 L^2} + \frac{R_2}{R_2^2 + \frac{1}{\omega^2 C^2}} - j \left(\frac{\omega L}{R_1^2 + \omega^2 L^2} - \frac{\frac{1}{\omega C}}{R_2^2 + \frac{1}{\omega^2 C^2}} \right) = g - jb.$$

Прирівнюючи $b = 0$, знаходимо:

$$\omega_0 = \frac{1}{\sqrt{LC}} \sqrt{\frac{\frac{L}{C} - R_1^2}{\frac{L}{C} - R_2^2}}$$

$\omega_0 = \frac{1}{\sqrt{LC}}$ тільки якщо $R_1 = R_2$.

Частота ω_0 є дійсним числом, тобто резонанс існує, якщо одночасно

$$R_1 < \sqrt{\frac{L}{C}} \text{ і } R_2 < \sqrt{\frac{L}{C}} \quad \text{або} \quad R_1 > \sqrt{\frac{L}{C}} \text{ і } R_2 > \sqrt{\frac{L}{C}}$$

Найбільш цікавим є випадок, коли $R_1 = R_2 = \sqrt{\frac{L}{C}} = R$

В цьому випадку $b = 0$, тобто резонанс існує на будь-якій частоті, а вхідний опір R є незмінним (незалежним від частоти).

Розрахунок електричних кіл змінного струму з магнітними зв'язками (взаємними індуктивностями)

У випадку відокремленого контура 1 із струмом i_1 та (власною) індуктивністю L_1 (Рис. 1) **потокозчеплення** з цим контуром

$$\Psi_{11} = L_1 i_1$$

===== Вставка (Термін потокозчеплення) =====

Термін **потокозчеплення** — повний магнітний потік [Вб - Вебер], який перетинає всі витки котушки (магнітний потік, «зчеплений» з усіма витками, Рис. 2).

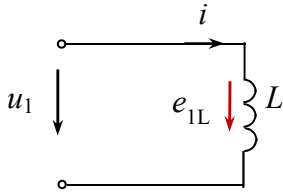
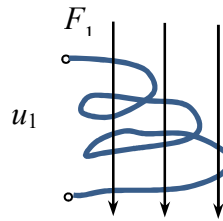

Рис. 1. Умовні додатні напрями обирають однаковими, в такому разі їх знаки збігаються.

$$\Psi_{11} = \phi_1 1 + \phi_2 2 + \phi_3 3 \text{ [Вб]}$$

Рис. 2. До визначення потокозчеплення.

ЕРС самоіндукції (при $L_1 = const.$)

$$e_{1L}(t) = -\frac{d}{dt} \Psi_{11} = -L_1 \frac{di_1}{dt}$$

Величина L_1 є суттєво додатною, оскільки Ψ_{11} і i_1 пов'язані правилом правого гвинта.

Нехай тепер в просторі присутня ще одна котушка **2** із струмом i_2 . Якщо магнітна проникність μ середовища не залежить від напруженості магнітного поля $\mathbf{H}$, то на основі принципу накладання (суперпозиції) повне **потокозчеплення** контура 1

$$\Psi_1 = \Psi_{11} \pm \Psi_{12} \tag{1}$$

Звернімо увагу на індекси при Ψ_{11} і Ψ_{12} : перший індекс вказує номер контура (котушки), а другий – струм, який обумовлює дане потокозчеплення.

Із досвіду відомо, що при $\mu = const$ потокозчеплення взаємної індукції

$$\Psi_{12} = M_{12} i_2$$

де M_{12} – взаємна індуктивність контурів 1 і 2 (вимірюється в Гн, як і власна індуктивність).

Аналогічно, повне **потокозчеплення** контура 2:

$$\Psi_2 = \Psi_{22} \pm \Psi_{21} \tag{2}$$

де $\Psi_{22} = L_2 i_2$; $\Psi_{21} = M_{21} i_1$.

Можна показати (див. підручники ТОЕ), що $M_{21} = M_{12} = M$.

Таким чином,

$$\Psi_1 = L_1 i_1 \pm M i_2 \quad (3)$$

$$\Psi_2 = L_2 i_2 \pm M i_1$$

В системі (3) величина M вважається додатною, а згодний або зустрічний напрямок магнітних потоків враховувався знаком ($\pm$).

Систему (3) можна також переписати у вигляді

$$\Psi_1 = L_1 i_1 + M i_2 \quad (4)$$

$$\Psi_2 = L_2 i_2 + M i_1$$

Тоді величина M вважається алгебраїчною.

Коефіцієнт зв'язку k двох котушок

По мірі віддалення двох магнітно-зв'язаних котушок їх магнітний зв'язок зменшується і при достатньо великій відстані котушок їх взаємну індуктивність M можна не враховувати.

Ступінь магнітного зв'язку між контурами (магнітно-зв'язаними котушками L_1 , L_2) характеризується **коефіцієнтом зв'язку k** .

$$k = \frac{M}{\sqrt{L_1 \cdot L_2}} \quad (5)$$

або

$$k = \frac{\omega M}{\sqrt{\omega L_1 \cdot \omega L_2}} = \frac{x_M}{\sqrt{x_{L1} \cdot x_{L2}}}$$

Важливо показати, що $k < 1$. Для цього запишемо

$$k^2 = \frac{M^2}{L_1 \cdot L_2} = \frac{M_{12} \cdot M_{21}}{L_1 \cdot L_2}$$

Оскільки

$$L_1 = \frac{\Psi_{11}}{i_1}; \quad L_2 = \frac{\Psi_{22}}{i_2}; \quad M_{12} = \frac{\Psi_{12}}{i_2}; \quad M_{21} = \frac{\Psi_{21}}{i_1},$$

То

$$k^2 = \frac{M_{12} \cdot M_{21}}{L_1 \cdot L_2} = \frac{\frac{\Psi_{12}}{i_2} \cdot \frac{\Psi_{21}}{i_1}}{\frac{\Psi_{11}}{i_1} \cdot \frac{\Psi_{22}}{i_2}} = \frac{\Psi_{12} \cdot \Psi_{21}}{\Psi_{11} \cdot \Psi_{22}}$$

Оскільки $\Psi_{12} < \Psi_{22}$ та $\Psi_{21} < \Psi_{11}$, то $k^2 < 1$, а отже і $k < 1$. Якщо, наприклад, $L_1 = 1$ Гн, а $L_2 = 4$ Гн, то $M < \sqrt{L_1 \cdot L_2}$, тобто $M < 2$ Гн. Тобто у випадку дуже доброго магнітного зв'язку, коли k наближається до одиниці, $L_1 < M < L_2$.

В цьому гіпотетичному випадку (коли $k = 1$) весь магнітний потік, що створений струмом в одній котушці, повністю зчіплюється з витками другої котушки. Це може мати місце тільки у випадку, коли обидві котушки займають у просторі одне і те ж положення.

Правильний висновок про взаємний напрямок потоків можна зробити, якщо відомий напрямок намотки котушок та напрямок струмів в магнітно-зв'язаних котушках.

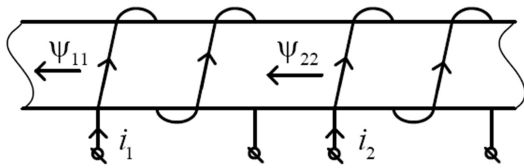

Рис. 3. Магнітні потоки узгоджені.

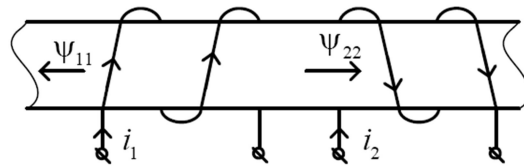

Рис. 4. Магнітні потоки зустрічні.

Потоки можуть бути зустрічними і в випадку на Рис. 3, якщо напрямок струму i_1 або струму i_2 змінити на протилежний. Для врахування напрямків потоків само- і взаємоіндукції по одному із затискачів кожної котушки позначають точками і називають **однойменними**.

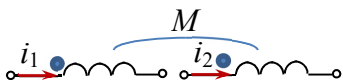

Рис. 5. Потоки узгоджені.

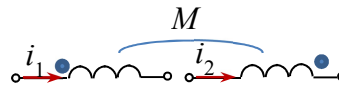

Рис. 6. Потоки зустрічні.

Затискачі звуться **однойменними**, якщо при однаковій орієнтації струмів відносно цих затискачів потоки само- і взаємоіндукції (Ψ_{11} та Ψ_{12} або Ψ_{22} та Ψ_{21}) направлені узгоджено.

Якщо індуктивно-зв'язаними є тільки дві котушки, то їх затискачі можна розмістити так, щоб їх взаємна індуктивність M була би додатною. Якщо індуктивно-зв'язаними є три або більше котушок, то в загальному випадку для кожної окремої пари однойменні затискачі можуть бути позначені різними символами ($\blacksquare$, $\cdot$, $*$), і так далі. Якщо використовується єдиний символ, наприклад точка, то M_{kn} (взаємна індуктивність котушок k і n) має бути алгебраїчною величиною, тобто мати знак (плюс або мінус).

Нижче розглядаються процеси в двообмоточних системах, наприклад двообмоточних трансформаторах, де всі обмотки розташовані на одному осердді (стрижні) і при їх розмітці можна обійтися єдиним символом (точкою). Тоді всі взаємні індуктивності M вважаються додатними.

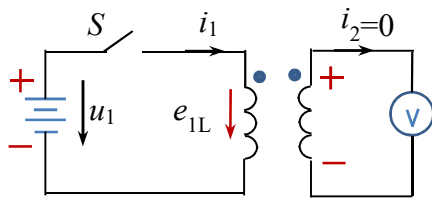
Диференціюючи систему (3) за часом, отримуємо:

$$\begin{aligned}
 e_1 &= -\frac{d}{dt}\Psi_1 = -L_1 \frac{d}{dt}i_1 \pm M \frac{d}{dt}i_2 = e_{1L} + e_{1M} \\
 e_2 &= -\frac{d}{dt}\Psi_2 = -L_2 \frac{d}{dt}i_2 \pm M \frac{d}{dt}i_1 = e_{2L} + e_{2M}
 \end{aligned}
 \tag{5}$$

Явище наведення ЕРС в деякому контурі при зміні струму в іншому контурі зветься взаємною індукцією. Наведену (індуковану) ЕРС (e_{1M} або e_{2M}) називають ЕРС взаємної індукції.

Знаки "-" перед $d\Psi_1/dt$ і $d\Psi_2/dt$ ілюструють принцип електромагнітної інерції (принцип Ленца): *В системі контурів із струмами існує тенденція до збереження незмінних магнітних потоків, що зціпляються з окремими контурами. При будь-якій спробі змінити ці потоки в контурах виникають ЕРС, що намагаються перешкодити цій зміні.*

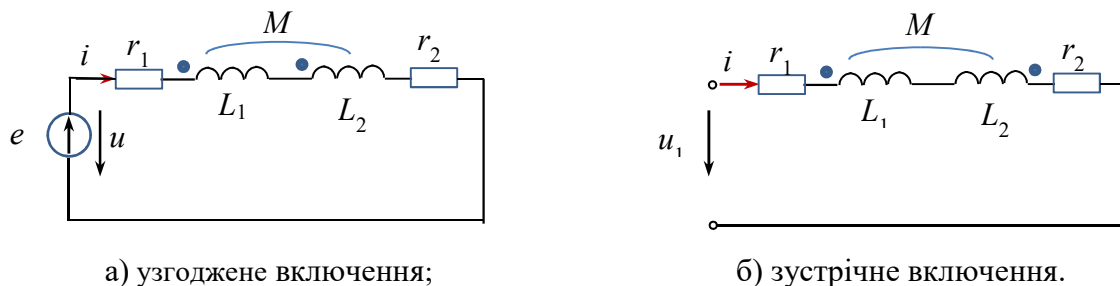
Цей принцип дозволяє експериментально знайти **однойменні** затискачі. Для цього можна скористатися схемою на Рис. 7.

Рис. 7. Точку на лівій котушці ставимо довільно, наприклад біля верхнього затискача. Це означає, що після замикання ключа S струм i_1 буде втікати в точку. Відповідно до принципу електромагнітної інерції (*зберігаючи незмінні магнітні потоки незмінними*) струм i_2 буде **втікати** з точки котушки 2. Тобто затискач з точкою котушки 2 відіграє роль додатного полюса і стрілка вольтметра (гальванометра з нулем в середині шкали) відхилиться вправо (якщо точка котушки 2 позначена вірно).

При відхиленні стрілка гальванометра вліво, точкою має бути позначений нижній затискач котушки 2.

З'ясувати положення **однойменних** затискачів можна і простіше. Для цього розглянемо послідовне з'єднання магнітно-зв'язаних котушок (Рис. 8), власні індуктивності і активні опори яких позначені, відповідно, як L_1, r_1 та L_2, r_2 .

Рис. 8. Послідовне з'єднання магнітно-зв'язаних котушок при їх узгодженому та зустрічному включенні.

В схемі на Рис. 8(а) струм i зорієнтований по відношенню однойменних затискачів однаково (втікає). Тому включення котушок Рис. 8(а) є узгодженим. Згідно до II закону Кірхгофа

$$u(t) = u_1(t) + u_2(t)$$

$$u(t) = ir_1 + L_1 \frac{di}{dt} + M \frac{di}{dt} + ir_2 + L_2 \frac{di}{dt} + M \frac{di}{dt} \quad (6)$$

Рівняння (6) можна також переписати у вигляді:

$$u(t) = i(r_1 + r_2) + (L_1 + L_2 + 2M) \frac{di}{dt}$$

або

$$u(t) = ir_{\text{екв}} + L_{\text{екв}(+)} \frac{di}{dt}$$

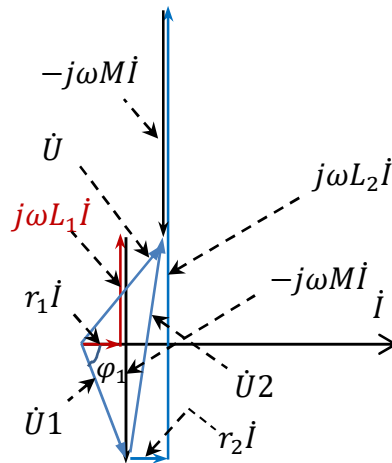
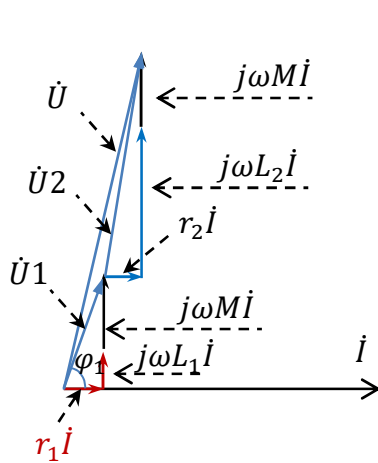
де $r_{\text{екв}} = r_1 + r_2$, а $L_{\text{екв}(+)} = L_1 + L_2 + 2M$.

Вираз (6) переписуємо в символічній формі

$$\dot{U} = r_1 \dot{I} + j\omega L_1 \dot{I} + j\omega M \dot{I} + \dot{I} r_2 + j\omega L_2 \dot{I} + j\omega M \dot{I} \quad (6')$$

і будемо векторну діаграму (ВД) на Рис. 9(а). Вважаємо для визначеності, що

$$L_1 = 1 \text{ Гн}, L_2 = 4 \text{ Гн}, M \approx \sqrt{L_1 L_2} = 2 \text{ Гн}.$$

Рис. 9(а). ВД для узгодженого включення. **Рис. 9(б).** ВД для зустрічного включення.

Для зустрічного включення котушок рівняння (6) приймає вигляд

$$u(t) = ir_1 + L_1 \frac{di}{dt} - M \frac{di}{dt} + ir_2 + L_2 \frac{di}{dt} - M \frac{di}{dt} \quad (7)$$

І може бути переписати у вигляді:

$$u(t) = i(r_1 + r_2) + (L_1 + L_2 - 2M) \frac{di}{dt}$$

або

$$u(t) = ir_{\text{екв}} + L_{\text{екв}(-)} \frac{di}{dt}$$

де $r_{\text{екв}} = r_1 + r_2$, а $L_{\text{екв}(-)} = L_1 + L_2 - 2M$.

Тобто, наявність взаємної індукції при послідовному зустрічному підключенні котушок зменшує індуктивність кола.

В символічній формі рівняння для Рис. 8(б) має вигляд

$$\dot{U} = r_1 \dot{I} + j\omega L_1 \dot{I} - j\omega M \dot{I} + \dot{I} r_2 + j\omega L_2 \dot{I} - j\omega M \dot{I} \quad (7')$$

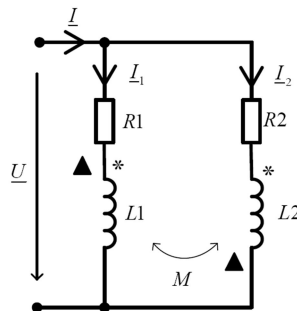
а ВД змінюється відповідно до Рис. 9(б). В цій ВД є прикметним, що при $M > L_1$ має місце ефект «хибної» ємності $\varphi_1 < 0$ (напруга U_1 відстає від струму I – так званий ефект “фіктивної” ємності.)

Оскільки $L_{\text{екв}(-)} = L_1 + L_2 - 2M$, а $L_{\text{екв}(+)} = L_1 + L_2 + 2M$, то значення M знаходиться як

$$M = \frac{L_{\text{екв}(+)} - L_{\text{екв}(-)}}{4}$$

Паралельне з'єднання двох індуктивно зв'язаних котушок

Розглянемо електричну схему, представлену на Рис. 10.

Рис. 10. Електричне коло з паралельно з'єднаними, магнітно-зв'язаними котушками.

$$i = i_1 + i_2$$

$$u = r_1 i_1 + \frac{d}{dt} \Psi_1$$

$$u = r_2 i_2 + \frac{d}{dt} \Psi_2$$

де $\Psi_1 = L_1 i_1 \pm M i_2$; $\Psi_2 = L_2 i_2 \pm M i_1$.

В подальшому, **верхній** знак відповідає **однаковій** орієнтації струмів відносно однойменних затискачів (в схемі на Рис. 10 присутні тільки символи *).

При гармонійних (синусоїдних або косинусоїдних) струмах

$$i = i_1 + i_2$$

$$\dot{U} = r_1 i_1 + j\omega L_1 i_1 \pm j\omega M i_2$$

$$\dot{U} = r_2 i_2 + j\omega L_2 i_2 \pm j\omega M i_1$$

або (розташовуючи в останніх двох рівняннях струми i_1 і i_2 один під одним)

$$i = i_1 + i_2$$

$$\dot{U} = Z_1 i_1 \pm Z_{12} i_2 \quad (8')$$

$$\dot{U} = \pm Z_{21} i_1 + Z_2 i_2 \quad (8'')$$

де $Z_{12} = Z_{21} = Z_m = j\omega M$ – комплексний опір взаємної індукції.

Згідно правилу Крамера, розв'язок системи (8')-(8'') відносно i_1 та i_2 має вигляд

$$i_1 = \frac{\begin{vmatrix} \dot{U} & \pm Z_m \\ \dot{U} & Z_2 \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} Z_1 & \pm Z_m \\ \pm Z_m & Z_2 \end{vmatrix}} = \frac{\dot{U}(Z_2 \mp Z_m)}{Z_1 Z_2 - Z_m^2}; \quad i_2 = \frac{\dot{U}(Z_1 \mp Z_m)}{Z_1 Z_2 - Z_m^2}$$

$$i = i_1 + i_2 = \dot{U} \frac{Z_1 + Z_2 \mp 2Z_m}{Z_1 Z_2 - Z_m^2}$$

Таким чином, вхідний опір кола

$$Z_{\text{вх}} = \frac{\dot{U}}{i} = \frac{Z_1 Z_2 - Z_m^2}{Z_1 + Z_2 \mp 2Z_m}$$

Нехай для спрощення $r_1 = r_2 = 0$ і котушки включені узгоджено. Тоді

$$Z_{\text{вх}} = j\omega \frac{L_1 L_2 - M^2}{L_1 + L_2 \mp 2M}$$

тобто

$$L_{\text{екв}} = \frac{L_1 L_2 - M^2}{L_1 + L_2 \mp 2M}$$

Якщо $L_1 = L_2 = L$, а $M = 0.9L$, то

$$Z_{\text{вх}} = j\omega \frac{L^2 - 0.81L^2}{2L - 1.8L} = j\omega \frac{0.19L}{0.2} \approx j\omega L$$

Зауважимо, що якщо б магнітний зв'язок був відсутній ($M = 0$), то $Z_{\text{вх}} = 0.5j\omega L$, тобто магнітний зв'язок збільшує вхідний опір кола.

При зустрічному включенні котушок

$$Z_{\text{вх}} = j\omega \frac{L^2 - 0.81L^2}{2L + 1.8L} = j\omega \frac{0.19L}{3.8} \approx 0.05j\omega L.$$

Ця обставка використовується для виготовлення проволочених резисторів з малою індуктивністю, де використовується так звана біфілярна намотка.